

УДК 069.8(477)«1941-1945»

© Людмила РИБЧЕНКО

МЕТОДИКА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ВОЇНІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

На основі архівних джерел розкривається методика пошуку зниклих безвісти воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. Відзначається значимість науково-дослідної роботи співробітників музею для членів родин загиблих та зниклих безвісти.

Ключові слова: Меморіальний комплекс, сповіщення про загибель, безповоротні втрати, польові військкомати, електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти, Книги Пам'яті України.

За сучасними даними, безповоротні демографічні втрати Збройних Сил СРСР у Великій Вітчизняній війні становлять 8 млн 668 тис. 400 військовослужбовців. З них 2 млн 283 тис. 300 солдатів та офіцерів значаться зниклими безвісти [1, 51].

Офіційно в Червоній армії зниклим безвісти вважався воїн, який з невідомих причин був відсутній у військовій частині й пошуки якого протягом 15 діб не дали результату. Після закінчення визначеного терміну відомості передавалися в штаб, а родині направлялося сповіщення про зниклого безвісти. Насправді ж доля воїна могла бути абсолютно різною. Частіше за все «зниклі» гинули під час відступу, оточення або розвідки боєм. Засвідчити загибель у силу різних причин було нікому. До числа зниклих безвісти потрапляли також дезертири, військовополонені, солдати, які були направлені у відрядження й не прибули до місця призначення, розвідники, що не повернулися з військового завдання, особовий склад розбитих військових частин і підрозділів, коли не лишалося командирів, щоб надати донесення про загиблих. Причиною відсутності даних про військовослужбовця також могло бути поранення солдата, якщо його евакуювали до госпіталю без свідомості та документів, помилка в сповіщенні про загибель, неможливість направлення похоронки на окуповану територію, якою була, зокрема, вся Україна, тощо.

Отже, як би не склалися обставини, кількість «зниклих» воїнів, що сягає мільйонів, свідчить не лише про важкі й кровопролитні бої минулої війни, а й про суттєві недоліки, наявні в системі обліку людських військових втрат Червоної армії. Однак за кожним зниклим – родина, що впродовж десятків років не втрачає надії

довідатися про справжню долю свого полеглого на війні солдата, покласти квіти на його могилу.

Науковий колектив Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років з початку своєї діяльності проводить дослідження з проблеми військових втрат. Ця робота активізувалася і стала значно результативнішою, починаючи з 2008 р., відколи в музеї було сформовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, переданий на довічне державне зберігання військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Наразі фонд налічує 8 585 архівних справ, що містять близько 3 млн персональних документів з обліку загиблих та зниклих безвісти військовослужбовців РСЧА за 1939–1945 рр. (сповіщення про загибель, списки зниклих безвісти, накази ГУК про вилучення зі складу кадрової армії полеглих офіцерів, листування з пошуку загиблих тощо).

Упродовж 2008–2012 рр. науковцями музею було надано відповіді на понад 5 тис. запитів від населення про час, місце, обставини загибелі їхніх рідних у роки війни. Виготовлено та надіслано 3 005 копій сповіщень про загибель. З метою допомогти встановити долі полеглих захисників Вітчизни музейниками було розроблено наукову методичку дослідження й пошуку, результатом якої стало встановлення лише за три останніх роки конкретних даних про долі понад 350 зниклих безвісти військовослужбовців, про яких раніше родини не мали жодної інформації.

Ця методика передбачає визначення широкого кола персональної інформації про зниклого воїна, її аналізу та поєднання з відповідним ходом бойових дій на фронті. До уваги беруться особливості обліку людських військових втрат у Червоній армії та загиблих військовополонених у німецьких концтаборах, бойовий склад воюючих військ, історії військових поховань тощо. Залучаються також архівні, музейні джерела, друковані мартирологи загиблих, Інтернет-ресурси тощо.

Мінімальною персональною інформацією про воїна, що необхідна для пошуку, є його прізвище, ім'я, по батькові (в усіх можливих варіантах написання), дата і місце народження. У радянських документах з обліку загиблих дата народження означала лише рік. Число і місяць – практично ніколи не зазначалися. Досвід показав, що місце народження повинно відповідати адміністративно-територіальному поділу СРСР на передвоєнний час. Відповідність його сучасному поділу можна з'ясувати за довідниками або в мережі Інтернет, на сайтах районних, обласних адміністрацій (стосовно України – на порталі Верховної Ради України – www.rada.gov.ua). Також важливою є інформація про час і місце призову військовозобов'язаного до лав Червоної армії (зазвичай, це найближчий від місця проживання районний військкомат), рід військ та військове звання.

На сьогоднішній день основна інформація про загиблих воїнів доступна для широкого кола населення. Її можна знайти у виданих упродовж 1990–2000-х рр. Книгах Пам'яті України – паперового поіменного мартирологу, що містить коротенькі біографічні відомості про полеглих воїнів. Також у книгах окремих областей уміщені списки воїнів, загиблих та похованих на території цих областей. Повна колекція історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» налічує 258 томів у

262 книгах, по 24 областях України, АР Крим, м. Київ і м. Севастополь. Ознайомитися з окремими його томами можна в державних регіональних бібліотеках, проте повне зібрання зберігається лише в стінах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Частина матеріалів Книг Пам'яті України розміщена на сайті однойменної електронної бази даних – www.memory-book.com.ua. Доповнюють Книги Пам'яті серіали «Книга Скорботи України» – відомості про загиблих цивільних мешканців у роки війни та «Реабілітовані історією» – дані про репресованих громадян України. Ці видання також містять важливу інформацію для пошуку.

Надзвичайно інформативними для дослідження є архівні джерела. Їх можна поділити на два види: первинні – донесення про втрати фронтів, армій, дивізій, полків та інших частин і з'єднань радянських Збройних Сил, військових установ, які склалися командуванням кожні 10-20 днів і направлялися до відповідного Управління з обліку втрат, та вторинні – іменні повідомлення, що надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів.

Документи первинного обліку – це іменні списки безповоротних втрат військових частин, у котрих на кожного загиблого вказувалися його прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, звання, посада, місце служби, військкомат призову, дата та місце загибелі, місце поховання, адреса та імена рідних полеглого. Наразі вони зберігаються в архівах Російської Федерації, залежно від належності військ до різних відомств – народних комісаріатів (аналог міністерств). Матеріали Народного комісаріату оборони (сухопутні війська та авіація, паспорти військових поховань) – у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ); документи Військово-Морського Флоту (у тому числі берегових частин та авіації ВМФ) – у Центральному військово-морському архіві (ЦВМА РФ); матеріали Народного комісаріату Внутрішніх справ (органи та війська НКВС) – у Російському державному військовому архіві (РДВА). Документи медичних військових установ – в Архіві воєнно-медичних документів Військово-медичного музею МО РФ. Матеріали на військовополонених та засуджених воїнів – у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), документи прикордонних військ – в Архіві Федеральної прикордонної служби.

Названі архіви містять відомості про загиблих воїнів Червоної армії незалежно від місця їхнього призову. Більшість цих матеріалів наразі доступні на сайті Міністерства оборони Росії – в Об'єднаному комп'ютерному банку даних про загиблих та зниклих безвісти в роки Великої Вітчизняної війни солдатів та офіцерів «Меморіал» (www.obd-memorial.ru). Ресурс працює з 2006 р., його банк даних містить понад 13,7 млн цифрових копій архівних документів про безповоротні втрати радянських воїнів у період Великої Вітчизняної війни та 42,2 тис. паспортів військових поховань на території колишнього СРСР, у тому числі й України. Пошук загиблого доступний за його персональними даними.

Вторинні документи з обліку загиблих – це сповіщення про загибель, що висилалися штабом військової частини загиблого до військкомату його призову. Документ мав круглу печатку й кутовий штамп із назвою військової частини або її умовним п'ятизначним номером, підписи командира та начальника штабу. Фронтіві сповіщення про загибель воїнів, що надходили до військкоматів від військових

частин для інформування рідних полеглих, на руки не видавалися. На підставі першого примірника працівником військкомату виписувався дублікат – похоронка встановленої форми, яка вручалася родині. Типовий бланк військкомату містив відомості про загибель, але не передбачав низки важливих даних, що були в оригіналі сповіщення: назви військової частини, детального опису місцезнаходження могили полеглого, прізвищ командирів тощо. Оригінали документів залишалися у військкоматах. Лише в Україні цей унікальний пласт документів був зібраний в одному місці – Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, став його надбанням і основою Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, давши можливість науковцям розпочати ретельне та всебічне дослідження цих уже музейних джерел.

Тривалий час фонд фронтів сповіщень, а також низка інших документів з обліку загиблих, був недоступним, зберігався в таємних частинах військкоматів, закритих для дослідників. Лише в 1990 р., після ухвалення Постанови Політбюро ЦК КПРС від 17 січня 1989 р. «Про Всесоюзну Книгу Пам'яті», сповіщення про загибель були зняті з грифу «таємно». Частина матеріалів була раніше опрацьована в обласних редколегіях, знайдена інформація занесена до Книг Пам'яті, але багато даних, які є важливими для встановлення відомостей про справжню долю зниклого воїна, тоді не бралися до уваги й не фіксувалися, зокрема не вказувалася назва військової частини загиблого, його посада, джерело інформації. До того ж, окремі редакції ухвалили рішення замість «зник безвісти» зазначати «загинув», чим ще більше заплутали відомості. Лише з передачею до музею фронтів сповіщення про загибель та інші документи стали доступними для системного аналізу, вивчення й виявлення повної персональної інформації на полеглих. На базі матеріалів фонду триває створення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (ВБЗ), яка наразі налічує 164 555 персональних карток загиблих та 181 692 сканографії документів – за результатами опрацювання матеріалів м. Києва, Закарпаття та низки районів Київської, Вінницької, Житомирської, Дніпропетровської областей.

Таким чином, у роки війни інформація про загибель або зникнення безвісти воїна під час бойових дій одночасно фіксувалася в іменному списку втрат військової частини та офіційному документі – сповіщенні про загибель, що надсилалося до військкомату за місцем проживання рідних полеглого. Нині більшість цих документів доступна для вивчення як у своєму оригінальному паперовому варіанті, так і в електронних копіях. Наявні також книги-мартирологи з даними про загиблих, що теж акумулюють відомості з офіційних та інших джерел. Виявлення, зіставлення, аналіз та поєднання різних видів та інтерпретацій персональної інформації, а також розширення її обсягу повинно стати першим кроком на шляху пошуку зниклого на війні солдата. У цій статті на базі досвіду, набутого науковцями Меморіального комплексу під час дослідження та встановлення конкретних персональних даних, наводяться відповідні приклади результативного пошуку. Методика, розроблена співробітниками Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, може бути використана істориками, пошуковцями та іншими зацікавленими особами.

Доцільно розпочинати інформаційний пошук із Книг Пам'яті України. Так, наприклад, багато років намагалася дізнатися про долю свого дядька, Івана Петровича Кірсанова, його племінниця – Тетяна Михайлівна Кабацька. Знала лише, що він 1913 р.н., уродженець с. Утьовка Утьовського району Куйбишевської області Росії. Був призваний на фронт через тиждень після початку війни, кавалерист. Останній лист родина отримала в серпні 1941 р. з-під Харкова. У Книзі Пам'яті Самарської області воїн значився зниклим безвісти в 1941 р. Жінка шукала інформацію про долю рідної людини серед документів радянських військовополонених, оточенців, у матеріалах військових частин, які воювали на Харківщині на початку війни, але марно. Результат був досягнутий завдяки ретельному вивченню музейниками Книги Пам'яті Харківської області, зокрема списків військових поховань області, у яких і було знайдено відомості про розшукуваного – загинув у лютому 1943 р., похований у с. Новоселівка Нововодолазького району Харківської області. Додаткова пошукова робота дала можливість з'ясувати, що нині поховання перенесено до Меморіального комплексу «Курган Слави» м. Нова-Водолага Харківської області й у списках похованих значиться І.П. Кірсанов [2].

У процесі відтворення бойового шляху конкретної особи важливим кроком може стати пошук першого примірника сповіщення про загибель воїна, виписаного на фронті командуванням військової частини, в якій воював загиблий. У 2012 р. до музею звернулася Ганна Тимофіївна Малікова з м. Долгопрудний Московської області. У похоронці, яку видав родині військкомат, було вказано, що червоноармієць Григорій Романович Заболотний, 1898 р.н., уродженець Білопільського району Сумської області, зник безвісти на фронті 26 березня 1944 р. Онука воліла дізнатися про місце та обставини зникнення діда. У результаті пошуку за матеріалами Документального фонду з обліку людських військових втрат України вдалося знайти перший примірник похоронки на розшукуваного, виписаний командуванням 246-ї стрілецької дивізії. Дослідження бойового шляху військової частини дало змогу встановити, що на час загибелі воїна його дивізія вела бої на території Залозького району Тернопільської області. Нині у смт Заложці Зборівського району Тернопільської області є братська могила, в якій поховано 1 956 воїнів, загиблих на прилеглий території. Прізвища розшукуваного у списках немає, проте є невідомі солдати. Знайдені відомості дають підстави припустити, що, можливо, Г.Р. Заболотний серед них [3].

У разі відсутності даних про долю зниклого воїна в Книгах Пам'яті та за вторинним масивом документів пошук необхідно продовжити за першоджерелами з обліку загиблих – іменними списками втрат військових частин і з'єднань, військових установ радянських Збройних Сил.

У роки війни облік втрат здійснювався відповідно до положення «Про персональний облік втрат і поховання загиблих осіб», уведеного в дію наказом народного комісара оборони (НКО) СРСР № 138 за три місяці до початку війни з Німеччиною – 15 березня 1941 р., та настанови «Про облік особового складу Червоної армії (у воєнний час)», уведеної в дію у травні 1944 р. – за рік до завершення війни. За цими документами інформування про всі види втрат військ передбачалося шляхом

донесення інформації по військовій ієрархічній вертикалі РСЧА. Відомості про втрати від відділень, взводів, рот, батальйонів та полків надходили до штабів дивізій, вони повинні були направляти іменні списки безповоротних втрат від усіх частин дивізії до Управління з обліку загиблих, яке проводило загальний облік людських військових втрат.

На жаль, упродовж війни в Червоній армії так і не сформувалося чіткого розуміння важливості персонального обліку безповоротних втрат особового складу. Управління з обліку загиблих чотири рази змінювало своє підпорядкування та додаткові функції. Не раз змінювався порядок ведення обліку загиблих воїнів рядового й офіцерського складу. Результатом стали значні прогалини в документах. Самі за себе говорять цифри аналізу фондів ЦАМО РФ з обліку особового складу РСЧА, проведеного російським дослідником Ігорем Івлєвим. За його підрахунками, серед фондів 199 стрілецьких дивізій повністю відсутні документи з обліку загиблих – у 78 (39 %), за період від 5 місяців до 3 років війни – у 28 стрілецьких дивізіях (14 %) [4, 13–14]. Однак, незважаючи на неповний фонд першоджерел з обліку загиблих, який наразі міститься в російських архівах, він є найбільшим на теренах колишнього СРСР.

Роботу в архівах теж слід розпочати зі встановлення долі зниклого солдата за його персональними даними, але необхідно бути готовим до того, що, оскільки родина не отримала точних відомостей про долю воїна, знайдені в першоджерелах персональні дані можуть різнитися із заявленими до розшуку. У документах досить часто траплялися помилки й неточності. Їхні причини – найрізноманітніші. Необхідно пам'ятати, що в роки війни документи з обліку загиблих писали від руки, у складних умовах бойових дій. Іноді через загибель писаря їх складали солдати, яким бракувало елементарної освіти. Але через допущені помилки похоронка не знаходила свого адресата, і загиблий зараховувався зниклим безвісти. Тому під час пошуку за архівними документами необхідно розширити коло інформації для порівняння всіх можливих даних. Це можна зробити, якщо додати до аналізу відомості про рідних воїна та їхнє місце проживання. Похоронки на одружених солдатів отримували дружини, на неодружених – батьки або брати і сестри.

Залучення до аналізу даних про дружину червоноармійця Тимофія Карповича Веклича дало змогу онуку дізнатися про справжню долю свого діда. Призваний до лав Червоної армії в 1939 р., колишній учитель музики додому з війни не повернувся. Не надійшло й жодного повідомлення від військової частини про його долю. У дружини, Євгенії Михайлівни Циганенко, залишився лише останній лист від чоловіка від 2 жовтня 1941 р., з яким у 1946 р. вона звернулася до Кегичевського військкомату Харківської області з проханням повідомити про долю чоловіка. Жінці було видане сповіщення з формулюванням «зник безвісти». Лише тепер у фронтовому донесенні військової частини про втрати були знайдені дані на старшого лейтенанта Тихона Карповича Веклича – заступника командира батареї з політчастини 1199-го стрілецького полку 354-ї стрілецької дивізії, який загинув 28 листопада 1942 р. і похований у с. Козлово Зубцовського району Калінінської (нині Тверської) області Росії. У документі дружиною загиблого була названа Євгенія Михайлівна з Кегичевського району Харківської

області. Тож завдяки збігу цієї інформації стало зрозуміло, чому родина тривалий час не мала інформації про долю свого захисника – помилка в імені загиблого – Тихон замість Тимофій [5].

У випадках, коли пошук загиблого навіть за персональними даними його рідних не дав бажаного результату, необхідно зібрати всі можливі відомості, систематизувати їх і відпрацювати за самостійними напрямками. За фронтовими фотографіями, документами або листами розшукуваного встановити військове звання, нагороди, рід військ, адресу польової пошти, час припинення зв'язку із сім'єю. За кожною зі встановлених позицій провести додаткову перевірку. Інформацію про офіцерів Червоної армії уточнити в офіцерській обліково-персональній картотеці, що складає окремих фонд ЦАМО РФ. Встановити наявність у воїна нагород та назви військових частин, де він служив і відзначився, можна завдяки Загальнодоступному електронному банку документів «Подвиг Народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» – <http://www.podvignaroda.ru>. Визначити належність польової пошти відповідній військовій частині покликаний довідник на сайті <http://soldat.ru>. Кожна із встановлених деталей може значно допомогти у визначенні долі зниклого на війні.

Так, після безрезультатного пошуку інформації про військовослужбовця Михайла Павловича Щербину, 1920 р.н., призваного на фронт Штепівським РВК (нині у складі Лебединсько-Липоводолинського ОМВК) Сумської області, від членів родини вдалося дізнатися, що у своєму останньому листі в березні 1945 р. воїн повідомляв про нагородження та поранення. Серед нагородних документів на радянських воїнів у період Великої Вітчизняної війни було знайдено представлення до нагородна старшого сержанта М.П. Щербину – командира відділення розвідки артилерійського дивізіону 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії. За здійснені подвиги воїн отримав ордени Вітчизняної війни I та II ступенів і медаль «За відвагу». Після встановлення за нагородними листами військової частини, де воював розшукуваний, подальший пошук тривав за її документами про втрати. У донесенні від 28 травня 1945 р. значився командир відділення розвідки Михайло Федорович Щербина, 1920 р.н., помер від ран 21 березня 1945 р. Похований у братській могилі № 33 м. Гродкау Німеччини (нині м. Гродкув, Бжегський повіт, Опольське воєводство Польщі). Перевіряючи дані, кому і на яку адресу було надіслане сповіщення про загибель померлого, з'ясувалося, що вони повністю збігаються з даними матері розшукуваного. Таким чином, за нагородними документами солдата вдалося встановити військову частину, де воював розшукуваний, та знайти його у фронтових списках персональних втрат, незважаючи на неправильне написання «по батькові» загиблого – Федорович замість Павлович [6].

У розширеному пошуку для здобуття конкретного результату важливою може виявитися кожна деталь. Нею можуть бути родинні спогади, прізвища бойових товаришів, призваних разом односельців тощо. Минулого року до музею звернулася Валентина Анатоліївна Передерій з м. Полтава, яка шукала свого діда – Ераста Герасимовича Скирду, 1902 р.н., уродженця с. Солониця Козельщанського району Полтавської області. Солдат мав дружину – Олену Михайлівну Скирду – й зник безвісти

під час форсування Дніпра. У розмові заявниця пригадала, що напередодні свого «зникнення» дід поховав загиблого брата, з яким разом воював, – Івана Герасимовича Скирду. Після безрезультатного пошуку воїна саме інформація про похорон брата стала тією ниткою Аріадни, яка привела пошуковців до могили зниклого солдата.

Було встановлено, що брат Ераста Герасимовича Скирди загинув 11 грудня 1943 р. і похований у с. Копані Знам'янського району Кіровоградської області. Він воював у складі 299-ї стрілецької дивізії. Оскільки брати воювали разом, пошук тривав за документами цієї військової частини. Були перевірені всі її загиблі бійці на прізвище «Скирда» й знайдено рядового Герасима Герасимовича Скирду, 1902 р.н., призваного на фронт Козельщанським РВК Полтавської області, який зник безвісти 27 грудня 1943 р. у районі Лисий хутір. Дружина – Олена М.Скирда. Також було встановлено, що нині місце «зникнення» солдата належить до с. Букварка Олександрійського району Кіровоградської області, де у списку братської могили під № 213 значиться Герасим Герасимович Скирда. Таким чином, через 12 днів від дня поховання одного брата другий також загинув, але, оскільки в документах замість Ераста значився Герасим, на тривалі роки воїн залишався для родини «зниклим безвісти» [7].

Інформація про військову частину, в якій служив загиблий під час свого зникнення, – один із ключових критеріїв пошуку в разі відсутності персональних даних. За допомогою довідкової літератури, спогадів, архівних джерел можна встановити географію бойових дій та проводити пошуки, залучаючи додаткові джерела інформації. Прикладом є пошук місця поховання лейтенанта Федули Єлисейовича Бикова, 1903 р.н., могилу якого все життя розшукувала донька – киянка Лілія Федорівна Кравцова. Про батька жінка знала, що призваний у 1941 р. із Семипалатинської області Росії, закінчив курси офіцерів і на фронт був відправлений у 1942 р., мав поранення, після лікування в 1943 р. брав участь у форсуванні Дніпра, звідки надіслав родині останнього листа. Оскільки розшукуваний був кадровим офіцером Червоної армії, встановити місце його служби було вирішено за документами Головного управління кадрів Червоної армії (ГУК), зокрема за наказом про виключення загиблого (зниклого безвісти) зі складу військ. Такі накази склалися лише на офіцерів, надсилалися до обласних і крайових військкоматів і слугували офіційною підставою для інформування на місцях родин та нарахування їм пенсій. Крім звання, прізвища, ім'я, по батькові загиблого, року народження, дати й місця призову, вони містили назву військової частини та посаду на останній період служби загиблого, адресу його рідних. Також указувалася дата загибелі або зникнення офіцера, але місце поховання полеглого, обставини або географія його «зникнення» не фіксувалися.

В офіційних джерелах молодший лейтенант Биков значився не Федулою, а Федором, на 1943 р. – командир кулеметного взводу 1245-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії. Загинув 22 жовтня 1943 р. Однак у списках загиблих офіцерів, рядових та сержантів з'єднання його прізвище не значилося. До того ж, війська 375-ї стрілецької дивізії форсували Дніпро на 10 днів раніше – 11-12 жовтня 1943 р. в районі Кременчука. Після встановлення за довідником бойового складу діючої армії переліку підпорядкованих дивізії медичних установ було проведено пошук померлого від ран

воїна на прізвище Биков у період за жовтень – листопад 1943 р. Значився лише один – Федір Олексійович Биков, офіцер 1245-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії, який 11 жовтня 1943 р. був смертельно поранений, а його труп 12 жовтня 1943 р. доставлений до 454-го окремого медсанбату 375-ї стрілецької дивізії. Документів при ньому не було. Померлий був похований у с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської області. Паралельно тривав пошук за документами Кременчуцького РВК і серед листування з Управлінням з обліку втрат (Москва). Було виявлено лист Кременчуцького військкома від 12 жовтня 1943 р. про знайдені на правому березі Дніпра документи лейтенанта Ф.Є. Бикова, які через відсутність у них повних даних про офіцера направляються до Москви. Сукупність виявленої інформації допомогла реконструювати події напередодні смерті офіцера та встановити причину, за якою родина не знала про місцезнаходження його могили – поранення, втрата документів та смерть під час транспортування воїна до медсанбату, де померлий був захищений лише за знаками розрізнення, прізвищем та місцем служби [8].

За кількістю осіб, віднесених військовими обліковцями до категорії зниклих безвісти, можна виділити два основні періоди. Перший – оборонні бої 1941 р., коли через відступи, оточення, полон, хаос початку війни у військах практично був зірваний персональний облік і всіх відсутніх захищували зниклими. Другий – 1946–1947 рр., коли відбувалося захищення зниклими воїнів, що не повернулися з війни.

Страшним випробуванням для зниклих першого періоду став ворожий полон. У роки війни загинуло близько 3,7 млн радянських військовополонених, більшість із яких дотепер офіційно вважаються зниклими безвісти. Після виходу наказу Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. вони оголошувалися «дезертирами» і «ворогами народу», командирам необхідно було кожні 10 днів подавати в штаб іменні списки полонених. Проте командування боялося показувати справжню картину масового полону у своїх частинах і захищувало полонених до зниклих безвісти. Бранців, яким пощастило вижити, після звільнення вилучали із списків, а померлі в полоні й після війни вважалися зниклими, оскільки кількість радянських військовополонених тепер уже приховувалася на найвищому рівні [9, 11].

Сліди воїнів, що перебували в полоні на окупованій території СРСР, містяться серед документів Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, Управління у справах репатріації, у свідченнях визволених військовополонених, трофейних документах та ін. Як правило, ці матеріали проходили через Управління з обліку втрат і зараз зберігаються в ЦАМО РФ. Туди ж у 1947–1948 рр. були передані близько 321 тис. карток на військовополонених, померлих у нацистських таборах за кордоном.

Матеріали про військовополонених, загиблих на території України, зберігаються в регіональних архівах та музеях. Це переважно дублюючі документи незначного обсягу, інформація з яких увійшла до Книг Пам'яті України або окремих тематичних видань. Наприклад, у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років експонуються чотири книги обліку померлих, які з ризиком для життя вели в'язні славетського табору «Грослазарет». Книги містять понад 19 тис. імен загиблих

військовополонених. Одразу після отримання рукописів працівниками музею було повідомлено родичам про трагічну долю їхніх рідних та місце поховання.

Основна частина документів на військовополонених, загиблих на території окупованих країн Європи, зберігається в Центрі документації Об'єднання «Саксонські меморіали» м. Дрезден (Німеччина). Установа проводить вивчення таборів радянських військовополонених, що розміщувалися на території Рейху. Нею створено інформаційний Інтернет-ресурс з можливістю персонального пошуку колишніх бранців – www.dokst.ru.

Облік в Управлінні у справах військовополонених Вермахту проводився досить ретельно. На кожного полоненого заповнювалася персональна картка, яка містила його прізвище, ім'я, повну дату народження, адресу рідних. Також зазначалися дата та місце полону, військове звання, містилася фотокартка, відбитки пальців, опис зовнішності, стану здоров'я. Усі відомості записувалися німецькою мовою, тому під час перекладу українських імен та прізвищ німецькою, а потім російською часто траплялися помилки. До того ж, у німецькій мові немає «по батькові», замість цієї графи була графа «ім'я батька», яка практично не заповнювалася.

Таким чином, під час пошуку інформації на військовополоненого необхідно залучати до аналізу широке коло персоналій загиблих, у яких із розшукуванням збігаються дані щодо прізвища та імені, й далі не припиняти пошук, порівнюючи додаткові відомості, наприклад, про рідних бранця або його дату народження, яка, на відміну від радянських документів, зазначалася повністю (день, місяць, рік).

У такий спосіб удалося розшукати відомості про червоноармійця Петра Семеновича Колесника, який, за офіційними даними, вважався зниклим безвісти в листопаді 1943 р. Насправді 29 червня 1941 р. у районі м. Бобруйська потрапив у полон і був відправлений до концтабору Шталаг № 307, що розміщувався в м. Деблін на території Польщі. Мав особистий номер 262 499. Помер Петро Семенович 22 вересня 1941 р. У результаті тривалого пошуку серед багатьох німецьких карток військовополонених на прізвище «Колесник Петро» був знайдений лише один, відомості про дружину якого збігалися з даними розшукуваного. До того ж, лише через 70 років син загиблого Степан дізнався, що народився в день смерті батька. Тоді ж він уперше відвідав батьківську могилу [10].

Помилка в перекладі прізвища не давала змоги й Галині Іванівні Мовчан дізнатися про долю батька – Івана Павловича Мовчана, призваного на фронт у 1941 р. Великописарівським РВК Сумської області. 2 вересня 1941 р. у районі м. Чернігів потрапив у ворожий полон і був відправлений до концтабору Офлаг № 57 у передмістя м. Бялисток Подляського воєводства Польщі. Мав особистий номер 6 995. Не витримавши важких умов перебування в таборі, 16 червня 1942 р. помер. У документах значився як «Молчан Іван». Збіг повної дати народження полеглого та його домашньої адреси з даними розшукуваного допомогли виправити допущену помилку в прізвищі та повідомити доньці місцезнаходження могили батька [11].

Справжні долі воїнів, зарахованих зниклими безвісти в 1946–1947 рр., могли бути різними. Про них родини могли не дізнатися через відсутність документів військових

частин, неможливість надіслати сповіщення через окупацію території тощо. Однак вивчення матеріалів Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні засвідчило, що переважна частина цього контингенту – місцеве населення, мобілізоване з територій, що перебували під окупацією, зокрема з території України.

Одразу після свого звільнення місцеві військовозобов'язані призивалися так званими «польовими військкоматами» й одразу направлялися в бій, де переважно гинули без обліку. Обмундирування, військової підготовки та належного озброєння вони не отримували, оскільки вважалися винними у зв'язках із ворогом, невиконанні військової присяги і мусили кров'ю спокутувати ганьбу перебування в окупації. Їхні родини не мали жодних документів про долю бійців на фронті. Лише після війни було дозволено виписати похоронки на бланках Управління з обліку втрат, які не містять даних про військову частину. Загиблі були зараховані зниклими безвісти з умовною датою, яка складалася, наприклад, шляхом додавання шести місяців до останньої звістки про воїна, але не раніше дати визволення області, де мешкав загиблий, або шляхом додавання трьох місяців до дати його останнього листа. Переважно для українців Лівобережжя це був квітень 1944 р. Установити справжнє місце й час загибелі воїнів надзвичайно складно, але позитивний результат може дати пошук за місцями поховання, неподалік від місця проживання розшукуваного.

Так, місце загибелі зниклого у квітні 1944 р. червоноармійця Олександра Степановича Федорчука, уродженця м. Городок Хмельницької області, мобілізованого польовим військкоматом одразу після свого визволення, вдалося знайти на одній із братських могил його рідного міста. На меморіалі також було вказано повну дату загибелі солдата [12].

Доля Якова Омеляновича Каюка, мобілізованого передовими частинами наступаючих військ одразу після визволення с. Білоусівка Драбівського району Черкаської області, так і лишилася невідомою. Але, проаналізувавши долі інших односельців воїна, науковцям музею вдалося встановити, що всі вони були мобілізовані до 737-го та 748-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії 47-ї армії Воронезького фронту, які визволили село наприкінці вересня 1943 р. Нове поповнення одразу відправили на передову. У жовтні полки вели кровопролитні бої на Букринському плацдармі, де втратили 80-90 % свого особового складу. Тож цілком логічним є припущення, що розшукуваний воїн міг загинути на плацдармі разом із більшістю своїх односельців [13].

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що пошук воїна, зарахованого зниклим безвісти, є надзвичайно кропіткою та складною справою, яка вимагає широкої ерудиції та інтелектуальної мобілізації. Щоб через десятки років пошуків та поневірянь нарешті знайти інформацію про справжню долю зниклого на війні, як правило, недостатньо лише його персональних даних. Багаж знань та вмінь науковця мають доповнити обізнаність щодо подій Великої Вітчизняної війни, структури військ Червоної армії, методики та логіки ведення нею звітності загиблих, нагороджених, військовополонених тощо. Пошук повинен бути системним, із залученням усіх

можливих джерел. Використання запропонованої науковцями музею методики науково-пошукової роботи зі встановлення доль зниклих безвісти воїнів може значно допомогти в цьому. Ретельна робота спроможна дати позитивний результат і стати знаковою подією в житті рідних солдата. «...Коли я прочитав листа з Меморіального комплексу і дізнався, що прізвище мого батька серед солдатів загиблих в оточенні біля с. Підвисоке Кіровоградської області, я не стримав сліз, – написав у своєму листі син загиблого, Л.А. Чернега. – Це була болісна радість і глибокий душевний сум! Торік минуло 100 років від дня народження батька, а цього року – 70 як він загинув. І тільки тепер я достовірно дізнався, де його могила! Я все життя його чекав, а виходить, що це він мене чекав до себе» [14].

Відновлення родинного дерева, збереження зв'язку поколінь, формування історичної пам'яті нації – це ті завдання, що вирішуються науковцями Меморіального комплексу в ході дослідницько-пошукової роботи. Методика, запропонована нами, може бути використана всіма, кого не залишають байдужими долі загиблих у минулій війні.

Джерела та література:

1. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009. – 380 с.*
2. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 66-2012.*
3. *Там само. – Вх. № 17-2012.*
4. *Ивлев И. «... А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя» / Ивлев Игорь // Военная археология. – 2011. – №2. – С. 6–15.*
5. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 454-2012.*
6. *Там само. – Вх. № 252-2013.*
7. *Там само. – Вх. № 710-2012.*
8. *Там само. – Вх. № 611-2012.*
9. *Соколов Б.В. О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в ходе Великой Отечественной войны. / Б.В. Соколов // Вопросы истории – 1988. – №9. – С. 11–19.*
10. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 601-2009.*
11. *Там само. – Вх. № 111-2010.*
12. *Там само. – Вх. № 217-2012.*
13. *Там само. – Вх. № 716-2012.*
14. *Там само. – Вх. №. 794-2011.*

© Людмила РИБЧЕНКО

МЕТОДИКА НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ С УСТАНОВЛЕНИЯ СУДЕБ ИСЧЕЗНУВШИХ БЕЗ ВЕСТИ ВОИНОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941–1945 ГОДОВ

На основе архивных источников раскрывается методика поиска пропавших без вести воинов в годы Великой Отечественной войны. Отмечается значимость научно-исследовательской работы сотрудников музея для членов семей погибших и пропавших без вести.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс, извещения о гибели, безвозвратные потери, полевые военкоматы, электронная база данных на погибших и пропавших без вести, Книги Памяти Украины.

© Ludmila RYBCHENKO

THE METHODOLOGY OF SCIENTIFIC-RESEARCH WORK WITH THE ASCERTAINMENT OF THE FATE OF MISSING SOLDIERS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941–1945

The method of searching of missing soldiers during World War II based on archival sources is revealed. It's worth noted the significance of the scientific-research work of employees of the museum for members of the families of the dead and missing.

Keywords: Memorial Complex, death notifications, an irretrievable loss, field military enlistment offices, an electronic database on the dead and missing, Book of Remembrance of the Ukrainian People.